

An Examination of the Causes of the Environmental Crisis and the Presentation of Solutions for Sustainable Development

Ali Ahmadpour^{*1}, Jafar Namvar²

Received:

8 July 2025

Accepted:

13 October 2025

Keywords:

Causes of the Crisis,
Environmental,
Sustainable Development,
Seyyed Hossein Nasr,
Solutions.

Abstract

Environmental crises are among the most significant challenges of the current century, causing widespread consequences across natural, human, and social dimensions. This study aims to examine the fundamental causes of these crises and propose spiritual approaches as effective solutions for achieving sustainable development. The research employs a descriptive-analytical method based on documentary study and content analysis of the works and speeches of Seyyed Hossein Nasr concerning spirituality and the environment. Data were collected and analyzed through the extraction of key concepts from Nasr's texts and interviews. The findings reveal that the roots of the environmental crisis include the dominance of instrumental rationalism, extreme anthropocentrism, neglect of the spiritual status of humans, modern humanism, and disregard for sacred knowledge of nature. In contrast, Nasr's spiritual perspectives emphasize rethinking the human role as God's vicegerent, returning to religious teachings, commitment to environmental ethics, and a sacred view of nature, which can help restore balance between humans and nature. The results indicate that these perspectives serve not only as ethical solutions but also as a theoretical framework for redefining sustainable development from a comprehensive, social, and spiritual viewpoint. The innovation of this study lies in its focus on the philosophical and spiritual analysis of the environmental crisis from Seyyed Hossein Nasr's perspective and its emphasis on reconstructing the human-nature relationship based on religious and sacred teachings.

Extended Abstract

¹ *Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.(ali.ahmadpour@uma.ac.ir)

² Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (namvaralireza1357@gmail.com)

1. Introduction

Environmental crises are among the most significant challenges of the present century, producing extensive natural, human, and social consequences. The present study aims to examine the fundamental causes of these crises and to propose spiritual approaches as effective solutions for achieving sustainable development. Drawing on the philosophical and environmental thought of Seyyed Hossein Nasr, the research highlights the necessity of rethinking humanity's position in the cosmos through a sacred worldview. Nasr emphasizes that the environmental crisis reflects an inner human crisis rooted in neglect of spirituality and excessive focus on materialism, distancing humanity from its connection with the Absolute Reality—God. Therefore, the resolution of environmental issues, in Nasr's perspective, requires a return to metaphysical and spiritual principles such as the concept of humanity as *khalifat Allah* (vicegerent of God) and *wajh Allah* (the face of God), along with the ethical responsibilities these entail. This introduction sets the stage for exploring how such perspectives can offer both moral guidance and a comprehensive framework for redefining sustainable development from an integrated, spiritual, and social standpoint.

2. Research Methodology

This research adopts a descriptive–analytical approach, grounded in documentary studies and content analysis. Data were collected through systematic extraction of key concepts from Nasr's writings, speeches, and interviews related to spirituality and the environment. The content was analyzed thematically, identifying recurring philosophical arguments and ethical propositions. The study's method combined qualitative textual analysis of traditional Islamic metaphysics with interpretive synthesis, ensuring that both the philosophical depth and the practical implications of Nasr's thought were incorporated. This methodological framework allowed for the identification of root causes of environmental crises from Nasr's perspective and the distillation of concrete, spiritually informed solutions.

3. Research Findings

Findings indicate that the root causes of environmental crises include: (1) dominance of instrumental rationality, (2) extreme anthropocentrism, (3) neglect of humanity's spiritual role, (4) modern humanism, (5) scientism, and (6) disregard for sacred knowledge of nature. Nasr's spiritual framework offers counterpoints to each: emphasizing the human role as *khalifat Allah*, returning to divine teachings, committing to environmental ethics, and viewing nature as a manifestation of divine wisdom. Practical recommendations derived from Nasr's thought include:

- **Islamic Art:** Promoting traditional Islamic arts such as architecture, calligraphy, illumination, and miniature painting, which embody harmony with nature, and designing living spaces based on Islamic aesthetics that respect the sacredness of nature.

- **Islamic Philosophy:** Utilizing *Hikmat al-Muta'aliyah* (Transcendent Theosophy) and Mulla Sadra's view of the universe as a manifestation of divine names, reinforcing the ethical duty of stewardship over exploitation.
- **Mystical and Religious Literature:** Employing the works of Sufi poets like Rumi, Hafez, and Suhrawardi—who see nature as a mirror of divine beauty—in public education to foster sacred perception of the natural world.
- **Education and Religious Training:** Integrating environmental ethics into religious and moral curricula, emphasizing human responsibility, moderation, and avoidance of wastefulness.
- **Religious Gatherings and Rituals:** Leveraging sermons, Friday prayers, and religious occasions to promote environmental stewardship as a divine trust.

These approaches not only aim to restore the human–nature balance but also offer a foundation for sustainable development rooted in ethics and spirituality.

4. Conclusion

The study concludes that Nasr's spiritual approach to environmental crises provides both an ethical imperative and a theoretical foundation for redefining sustainable development. His perspective reframes the human–nature relationship from a sacred worldview, enabling sustainable coexistence that transcends material interests. While the article focuses specifically on Nasr's Islamic traditionalism, it acknowledges that similar emphases on restoring humanity's spiritual connection to nature exist within certain non-religious environmental schools of thought. These shared concerns present opportunities for intercultural dialogue on environmental ethics and sustainability. Future research could explore comparative analyses between Nasr's perspective and secular or pluralistic environmental frameworks to assess applicability in diverse sociocultural contexts.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all individuals who provided scientific consultation for this paper.

بررسی عوامل بحران محیط زیستی و ارائه راه حل ها برای توسعه پایدار

علی احمدپور^۱، جعفر نامور^۲

چکیده:

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۴/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۲۱

کلید واژه ها:

علل بحران، محیط زیست، توسعه پایدار، سید حسین نصر، راهکارها.

بحران های محیط زیستی از مهم ترین چالش های قرن حاضر هستند که پیامدهای گسترده ای در ابعاد طبیعی، انسانی و اجتماعی ایجاد کرده اند. هدف این پژوهش، بررسی عوامل بنیادین این بحران ها و ارائه رویکردهای معنوی به عنوان راه حل هایی مؤثر در جهت تحقق توسعه پایدار است. این مطالعه با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه اسنادی و تحلیل محتوای آثار و گفتارهای سیدحسین نصر در زمینه معنویت و محیط زیست انجام شده است. داده ها از طریق استخراج مفاهیم کلیدی از متون و مصاحبه های نصر گردآوری و تحلیل شده اند. یافته های پژوهش نشان می دهد که ریشه های بحران محیط زیستی شامل سلطه عقل گرایی ابزاری، انسان محوری افراطی، غفلت از جایگاه معنوی انسان، اومانیزم مدرن و بی توجهی به معرفت قدسی نسبت به طبیعت است. در مقابل، دیدگاه های معنوی نصر بر بازاندیشی جایگاه انسان به عنوان خلیفه الله، بازگشت به تعلیم دینی، التزام به اخلاق زیست محیطی و نگاه قدسی به طبیعت تأکید دارد که می توانند به تعادل مجدد میان انسان و طبیعت کمک کنند. نتایج نشان می دهد که این دیدگاه ها نه تنها به عنوان راه حل هایی اخلاقی، بلکه به مثابه چارچوبی نظری برای بازتعریف توسعه پایدار از منظر جامع، اجتماعی و معنوی قابل بهره برداری اند. نوآوری این پژوهش در تمرکز بر تحلیل فلسفی و معنوی بحران محیط زیست از منظر سیدحسین نصر و تأکید بر بازسازی رابطه انسان و طبیعت براساس آموزه های دینی و قدسی است.

^۱ دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. نویسنده مسؤول.

^۲ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

۱ مقدمه

در جهان معاصر، انسان با مجموعه‌ای از بحران‌های پیچیده و درهم‌تنیده روبه‌رو است که شامل بحران معنویت، هویت، فروپاشی نهاد خانواده و بحران‌های محیط زیستی می‌شود. این بحران‌ها نه تنها زندگی فردی و اجتماعی را دگرگون ساخته‌اند، بلکه رابطه انسان با هستی و طبیعت را نیز به‌طور عمیقی متحول کرده‌اند. پرسش اساسی آن است که آیا همه این بحران‌ها هم‌سطح‌اند یا برخی از آن‌ها بنیادین‌تر بوده و سایر بحران‌ها از آن‌ها نشأت گرفته‌اند؟ از دیدگاه نصر، فیلسوف سنت‌گرا و منتقد مدرنیته، بحران محیط زیستی در واقع جلوه‌ای از بحران عمیق‌تر معنویت است؛ بحرانی که ریشه در فراموشی هویت قدسی انسان دارد. وی معتقد است که گسست انسان معاصر از معنویت و متافیزیک، منجر به قطع ارتباط انسان با طبیعت و ظهور بحران محیط زیستی شده است. به بیان دیگر، هنگامی که انسان از «خود» اصیل الهی فاصله گرفت، دچار «خدا فراموشی» شد و معنویت را کنار گذاشت. این روند موجب نگرشی ابزاری و مخرب نسبت به طبیعت گردید. بنابراین، درک و حل بحران محیط زیست نیازمند بازشناسی جایگاه معنوی انسان و احیای پیوند او با ساحت قدسی هستی است. نصر تأکید می‌کند که معنویت، آن‌گونه که امروز در ادبیات مدرن به کار می‌رود، اغلب مفهومی کاهش‌یافته و گمراه‌کننده است. در جوامعی که دین به حاشیه رانده شده، تلاش برای بازیابی بُعد درونی دین بدون التزام به خود دین، باعث شده «معنویت» به عنوان مفهومی جداگانه مطرح شود. به گفته نصر: «در کاربرد کنونی واژه دین، عنصر معنوی اغلب کنار گذاشته شده است. مردمی که در پی بُعد درونی تجربه دینی هستند، واژه دیگری را برای تکمیل دین جست‌وجو می‌کنند. این تراژدی است، اما حقیقت دارد (Nasr, 2007). «از نگاه او، تحقق معنویت اصیل بدون ارتباط با دین ممکن نیست و تنها در چارچوب دین می‌توان به معنای حقیقی دست یافت. بر اساس این، حل بحران محیط زیستی نیز تنها زمانی امکان‌پذیر است که دین همچنان جایگاهی راسخ در زندگی انسان‌ها داشته باشد. نصر متفکران غربی را که این پیوند را نادیده می‌گیرند و اخلاق محیط زیستی را صرفاً بر پایه عقلانیت سکولار می‌سازند، نقد می‌کند؛ چراکه این رویکرد بخشی از مشکل است، نه راه حل.

با توجه به این دیدگاه، بحران محیط زیستی صرفاً یک مسأله فنی یا علمی نیست، بلکه ریشه در نگرش انسان به خود، جهان و معنا دارد و این نقطه عزیمت نصر برای ارائه راهکارهای معنوی و فلسفی در مواجهه با بحران طبیعت است. امروزه انسان معاصر با بحرانی روبه‌رو است که ارتباط معنوی‌اش با محیط زیست را به شدت کاهش داده یا به مخاطره انداخته است. محیط زیست می‌تواند آینه‌ای برای تماشای تجلی حق تعالی و ظرافت‌های خلق او باشد؛ اما وقتی انسان با اتکا بر فناوری‌های مصنوع به تغییر مداوم طبیعت می‌پردازد،

دیگر در آن چهره خدا را نمی‌بیند، بلکه تصویر خود را بازتاب می‌دهد. به این ترتیب، محیط زیست جایگاه خودخدایی انسان را پذیرفته و معنویت را از او گرفته است.

جهان امروز در آستانه بحران محیط زیستی قرار دارد که توسط خود انسان تشدید می‌شود (Stone, 2006) فناوری به انسان قدرتی داده که می‌تواند در مقیاس گسترده، حتی در سطح سیاره زمین، محیط زیست را تخریب کند (Bourdeau, 2004).

این تهدید هنگامی بهتر درک می‌شود که بدانیم انسان به پرستش خود نیز روی آورده است. (Sarasvati, 1997) از این-رو، ضرورت تغییر رفتارهای بنیادین انسان نسبت به محیط زیست امری انکارناپذیر است و در این مسیر، اخلاق و معنویت نقش مهمی ایفا می‌کنند. رابطه میان محیط زیست و معنویت دوطرفه است؛ محیط زیست سالم ارزش معنوی برای انسان به همراه دارد و تقویت معنویت می‌تواند زمینه‌ساز نجات محیط زیست از بحران باشد. بر اساس این، پیوند میان معنویت و محیط زیست امری آشکار و غیرقابل انکار است. در این راستا، پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. عوامل معرفتی و معنوی بحران محیط زیستی چیست؟
۲. چگونه گسست از سنت و معنویت، به بروز بحران‌های محیط زیستی منجر شده است؟
۳. چه راهکارهای معنوی می‌توان برای توسعه پایدار و خروج از بحران محیط زیست ارائه داد؟

۲ مبانی نظری

بحران محیط زیستی در عصر معاصر تنها به عنوان یک مشکل فنی یا اختلال در نظم طبیعی دیده نمی‌شود، بلکه ریشه در بحران‌های درونی، معرفتی و معنوی انسان دارد. از منظر سید حسین نصر، این بحران بازتابی است از وضعیت نابسامان روح انسان مدرن که با قطع ارتباط خود با ساحت قدسی هستی، طبیعت را صرفاً به ابژه‌ای برای بهره‌کشی و سلطه‌گری تبدیل کرده است. او معتقد است تخریب محیط زیست نتیجه فراموشی عالم ملکوت و غفلت انسان از جایگاه متعالی خود است، به گونه‌ای که بحران محیط زیست بیش از آنکه بیرونی باشد، بحران درونی و روحی انسان است. (Nasr, 2005) در این چارچوب، بحران محیط زیستی بازتاب گسستی بنیادین در مواجهه انسان با هستی است؛ گسستی که ناشی از فروکاستن طبیعت از جایگاه رمزی و قدسی به سطح ماده‌ای بی‌جان و مصرفی می‌باشد.

سازمان بهداشت جهانی نیز بحران را وضعیتی تعریف می‌کند که ظرفیت‌های زیستی، روانی و اجتماعی انسان را متزلزل کرده و نیازمند تحولات عمیق و ساختاری است. (Rezaei & Bakhtiari, 2010) نصر تأکید می‌کند که ریشه بحران در فقدان بینش توحیدی است؛ بینشی که در آن طبیعت جلوه‌ای از اسماء الهی و انسان خلیفه خداوند است که مسؤول حفظ و مراقبت از آن می‌باشد. (Nasr, 2003) گسست از این نگرش قدسی باعث بیگانگی انسان از طبیعت شده و آن را به عنصری بی‌روح و مصرفی تبدیل کرده است.

این وضعیت ناشی از نگرش انسان‌محور و عقل‌گرای مدرن است که طبیعت را صرفاً ابزاری برای رفاه مادی انسان می‌داند. نصر معتقد است که این نگرش نه تنها موجب تخریب طبیعت شده، بلکه انسان را نیز دچار بحران هویتی و معنوی کرده است؛ چراکه رابطه‌ای که پیش‌تر مبتنی بر احترام و هم‌زیستی بود، به رابطه‌ای استثمارگری و سلطه‌گر تبدیل شده است (Nasr, 2015). بر اساس این، حل بحران محیط زیستی مستلزم بازسازی نگرش انسان نسبت به خود، طبیعت و خداوند و بازگشت به رویکردی توحیدی و قدسی است. تا زمانی که درون انسان دچار بی‌نظمی و غفلت باشد، نمی‌توان انتظار بازگشت تعادل به طبیعت داشت؛ زیرا طبیعت بازتاب وضعیت درونی بشر است (Nasr, 2000).

معنویت به عنوان عنصر بنیادین برای اصلاح این وضعیت مطرح می‌شود. واژه معنویت، برگرفته از «معنا»، به ابعاد باطنی و روحانی وجود اشاره دارد و در تقابل با وجوه مادی قرار می‌گیرد (Dehkhoda, 1998; Moein, 1981). در فرهنگ عربی معنویت به امور غیرمادی، قلبی و شهودی اشاره دارد که فراتر از ادراک زبانی و مفهومی است (Gorgani, 2015; Johari, 1991). در زبان لاتین، واژه Spirituality ریشه در Spiritus به معنی نفس و روح دارد و بیان‌گر آگاهی از بُعد قدسی و غیبی حیات است (Oxford, 2005; Fontana, 2006). معنویت دارای دو بعد شناختی (درک حضور خداوند در عالم) و عملی (التزام به سلوکی مبتنی بر رضای الهی) است.

در سنت اسلامی، معنویت حقیقتی فطری و درونی است که انسان را به سوی خداوند هدایت می‌کند. از دیدگاه مطهری، معنویت جوهر اصیل انسانیت است و بدون آن، انسان دچار خلأ ارزشی می‌شود. عبور از بحران درونی تنها از مسیر عبودیت و التزام به وحی الهی ممکن است (Motahhari, 1999). عرفای اسلامی معنویت را سلوکی باطنی می‌دانند که انسان را به حقیقت وجودی خود متوجه ساخته و امکان درک عالم ملکوت را فراهم می‌کند (Imam Khomeini, 2000). از این منظر، انسان خلیفه‌الله در زمین است و حفظ طبیعت مستلزم تحقق معنویت درونی اوست.

به طور خلاصه، بحران محیط زیستی در ذات خود بحرانی وجودی، معرفتی و معنوی است و نمی‌توان آن را صرفاً با ابزارهای علمی یا مدیریتی حل کرد. راهکار اصلی عبور از این بحران، بازگشت به نگرش قدسی و توحیدی نسبت به هستی است؛ نگرشی که انسان را حافظ امانت الهی در طبیعت می‌داند. معنویت به عنوان بنیان اصلاح درون انسان، شرط لازم برای احیای رابطه او با طبیعت و کل هستی است و تنها از این مسیر می‌توان به توسعه پایدار و هماهنگی با فطرت الهی رسید. در سال‌های اخیر، مطالعات گوناگونی در زمینه نسبت میان معنویت، دین و بحران‌های محیط زیستی انجام شده است. هریک از این پژوهش‌ها از زاویه‌ای خاص به بررسی علل یا راهکارهای برون‌رفت از وضعیت بحرانی محیط زیستی پرداخته‌اند. در ادامه، به عنوان نمونه به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

توحیدنیا، جلالی و واعظی (۱۳۹۸) در مقاله «احیاء واقعیت قدسی طبیعت؛ راه حل بحران زیست محیطی» با رویکردی فلسفی-تحلیلی به واکاوی اندیشه سید حسین نصر درباره نسبت انسان با طبیعت پرداخته اند. تمرکز آن ها بر جایگاه هستی شناسانه طبیعت و ضرورت احیای نگاه قدسی به آن است. تمایز پژوهش حاضر در این است که ضمن پذیرش دیدگاه فلسفی نصر، به بُعد کاربردی آن پرداخته و راهکارهایی مشخص با رویکرد معنوی برای تحقق توسعه پایدار ارائه کرده است؛ نه صرفاً نقد و شرح فلسفی.

شاه ولی، کیانمهر و کرمی (۱۳۹۵) در مقاله «الگوواره ی توحیدمحور؛ الگویی متعالی برای تبیین فقر و بحران های محیط زیست» تلاش کرده اند تا از طریق نقد الگوهای اثبات گرا و پسااثبات گرا، الگویی مبتنی بر جهان بینی توحیدی ارائه دهند که هم زمان به فقر و بحران زیست محیطی پاسخ دهد. این الگو ابعاد مختلف معرفت شناسی، ارزش شناسی و انسان شناسی را در نظر می گیرد. در حالی که آن پژوهش بیشتر بر تبیین ساختار نظری یک الگو تمرکز دارد، پژوهش حاضر سعی دارد با تحلیل عوامل معنوی بحران محیط زیست، به ارائه راه حل هایی عملی برای بازسازی رابطه انسان و طبیعت در بستر اجتماعی و اخلاقی بپردازد. پژوهش حاضر با الهام از این دیدگاه، گامی فراتر نهاده و می کوشد راه حل هایی مشخص برای سیاست گذاری و تربیت اخلاق زیست محیطی بر پایه معنویت اصیل ارائه دهد تا بتوان آن را در مسیر توسعه پایدار به کار گرفت.

۳ روش تحقیق

این پژوهش از نوع مطالعات کیفی و بنیادین در حوزه الهیات محیط زیست است و با رویکرد تحلیلی-توصیفی انجام شده است.

داده ها عمدتاً از طریق مطالعه اسنادی و کتاب خانه ای گردآوری شده اند. تمرکز اصلی تحلیل بر آثار سید حسین نصر و دیدگاه های او درباره بحران محیط زیست و راهکارهای معنوی برای مواجهه با آن بوده است.

در میان آثار متعدد نصر، سه اثر اصلی شامل نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت (۱۳۵۹)، دین و نظام طبیعت (۱۳۸۴) و انسان و طبیعت: بحران معنوی انسان متجدد (۱۳۸۷)، به دلیل پرداخت مستقیم به مباحث بنیادین طبیعت شناسی اسلامی، بحران معنوی مدرنیته و پیوند دین و محیط زیست، به عنوان منابع اصلی تحلیل کیفی انتخاب شده اند.

تحلیل محتوای این آثار با هدف استخراج مضامین کلیدی چون معرفت قدسی، خلافت انسان، قداست طبیعت و نقد اومانیسم انجام شده است. فرآیند تحلیل به صورت نظام مند انجام شد. ابتدا متون چندین بار خوانده شد تا درکی جامع از مفاهیم حاصل گردد.

سپس گزاره‌ها و مفاهیم کلیدی مرتبط با پرسش‌های پژوهش استخراج گردید و در قالب مضامین اصلی و فرعی دسته‌بندی شد. معیار انتخاب مطالب برای تحلیل، ارتباط مستقیم با مسأله تحقیق، تکرار مفهومی و انسجام با چارچوب نظری مقاله بوده است.

شایان ذکر است که علاوه بر این سه اثر، در فهرست منابع مقاله، از مجموعه‌ای گسترده‌تر از آثار سید حسین نصر بهره گرفته شده تا انسجام نظری و جامعیت دیدگاه‌های او در تحلیل موضوع تضمین شود. این شیوه، امکان فهم عمیق‌تری از بنیان‌های معرفت‌شناختی و الهیاتی بحران زیست‌محیطی و ارائه راهکارهای معنوی سازگار با توسعه پایدار را فراهم کرده است.

۴ یافته‌ها و بحث

۴-۱. رابطه معنویت با محیط زیست

سید حسین نصر بر این باور است که طبیعت حامل معنایی معنوی و ژرف است که از اهمیتی بنیادین برخوردار بوده و هیچ سنت اصیل معنوی‌ای از آن بی‌نصیب نمانده است. باین حال، در دوران معاصر و با شدت یافتن مداخله انسان در طبیعت، حتی ابتدایی‌ترین و در دسترس‌ترین موهبت‌های آن، مانند هوای پاک، به تدریج از دسترس خارج شده‌اند. شگفت آنکه ممکن است انسان با نیتی در ظاهر پاک و برای رسیدن به سبک زندگی‌ای سالم‌تر، چنین رفتاری با طبیعت پیشه کرده باشد؛ نمونه‌ای از حکایت «یکی بر سر شاخ و بن می‌برید». در روزگاری که دست یابی به هوایی پاک به رؤیایی دور از دسترس تبدیل شده است و به تعبیر عرفاً، «آن که یافت نمی‌شود، آنم آرزوست»، می‌توان گفت همین محرومیت، انسان را بیش از پیش نسبت به ارزش باطنی و روحانی طبیعت هوشیار کرده است. سید حسین نصر در این زمینه چنین بیان می‌کند که:

«برای انسان امروز، معنای ژرف طبیعت کم‌کم همان نقشی را پیدا می‌کند که هوای پاک برای تنفس دارد.»؛ امری که فقط در شرایط فقدان آن، ارزش حقیقی‌اش آشکار می‌گردد. آلودگی محیط زیست به تدریج بر بنیادهای حیات زیستی و زمینی که انسان پرومته‌ای دوران رنسانس و پس از آن، برای رسیدن به آن‌ها به راحتی ملکوت را قربانی کرد، اثرگذار شده است» (Nasr, 2000).

حال این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توان در جهان امروز که انسان معاصر با بحران‌های معنوی و محیط زیستی مواجه است، از معنویت‌گرایی سخن گفت بی‌آنکه به طبیعت الهام‌بخش توجه داشت؟

امروزه دیگر نمی‌توان نگران سلامت معنوی انسان بود و در عین حال، از بعد معنوی طبیعت غفلت ورزید. زیبایی طبیعت، برای کسی که از رهگذر تزکیه نفس و توفیق الهی توانسته است به ورای ظاهر و صورت‌ها بنگرد، معنا و اثری باطنی و مستقیم دارد. طبیعت بکر و ناب، هم‌زمان انسان را به اعماق وجود خویش رهنمون می‌شود و او را مجذوب خویش می‌سازد.

زیبایی طبیعت، یادآور حقیقی است که ریشه وجود انسان در آن نهفته است و او را در بازگشت به سرچشمه ازلی هستی یاری می‌رساند. در همین راستا، نصر بیان می‌دارد:

«زیبایی طبیعت پرتوی بی‌واسطه از جمال خداوندی است که انسان را به سوی مرکز هستی مطلق، جایی که زیبایی بی‌پایان ذات واحد جلوه‌گر است، رهنمون می‌شود. این پیام معنوی، تنها در جلوه‌های بیرونی طبیعت چون شکل‌ها، حرکت‌ها و ویژگی‌های حسی آن محدود نمی‌گردد، بلکه در نمادهایی نیز ظهور می‌یابد که آینه‌دار صفات متنوع الهی هستند (Nasr, 2000).»

زبان نصر در این جا حالتی شاعرانه می‌یابد و نوعی نگاه عرفانی و لطیف به طبیعت را بازتاب می‌دهد. او تصریح می‌کند که: «طبیعت در حال نیایش و استغاثه است. اما انسان برای آنکه بتواند در این نیایش شرکت کند و پیام عرفانی عمیقی را که طبیعت از رهگذر اشکال و کیفیات خویش ابلاغ می‌کند، دریابد، نیازمند مرتبه‌ای والا از ادراک معنوی است (Nasr, 2000).»

بدین ترتیب، پاس داشت طبیعت دست‌نخورده در برابر هجوم انسان‌های آزمند و وابسته به اغراض صرفاً دنیوی، درواقع وظیفه‌ای معنوی و اخلاقی است.

در این میان، جایگاه قرآن به عنوان والاترین راهنمای معنوی بشر در نگرش به طبیعت چگونه تبیین می‌شود؟ آیا طبیعت صرفاً انعکاسی از خلاقیت و قدرت آفرینش خداوند است؟ یا آنکه صفات الهی را نیز در خود جلوه‌گر می‌سازد؟ آیا طبیعت نقشی دوگانه دارد، به گونه‌ای که هم حجابی در برابر رؤیت خداوند است و هم کتابی برای شهود حق؟ آیا هم پرده‌پوش است و هم پرده‌بردار؟ در حقیقت، طبیعت ذاتاً دوگانگی ندارد؛ بلکه این انسان است که گاهی فقط به جنبه‌های مادی آن توجه می‌کند و گاهی با دیدی معنوی، طبیعت را تجلی جلوه‌های الهی می‌بیند. همان طور که قرآن کریم بیان می‌کند: «فَأَيْنَمَا تُولُوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ»؛ یعنی هر کجا رو کنید، آنجا نشانه‌ای از حضور خداوند است. (بقره: ۱۱۵). نصر در تفسیر این آیه چنین می‌نویسد:

«قرآن، طبیعت را نهایتاً تجلی‌ای الهی برای انسان می‌داند؛ تجلی‌ای که هم می‌تواند خداوند را مستور کند و هم مکشوف سازد. چهره‌های گوناگون طبیعت، پرده‌هایی هستند که اوصاف الهی را در پس خود نهان ساخته‌اند؛ با این حال، برای آنان که دیده دلشان با غبار امیال نفسانی و میل به گریز از اصل حقیقت تیره نگشته، همان حجاب‌ها به ظهور همان صفات بدل می‌شوند. (Nasr, 2003)»

۲-۴. ریشه‌های بروز بحران محیط زیستی در جهان معاصر

۱-۲-۴. علم‌گرایی و غلبه نگاه تجربی در مواجهه با طبیعت

با وجود پیشرفت‌های چشم گیر تکنولوژیکی و ابزارهای علمی که زندگی انسان را تسهیل کرده‌اند، این فناوری‌ها به تنهایی قادر به حل بحران‌های محیط زیستی نیستند. سید حسین نصر بر این باور است که «راه چاره‌ای وجود ندارد جز اینکه بُعد معنوی و ریشه‌های تاریخی بحران محیط زیستی که تاکنون بسیاری از آن‌ها غفلت کرده‌اند، مورد توجه قرار گیرند (Nasr, 2007)». به عبارت دیگر، بدون در نظر گرفتن ابعاد معنوی، پیشرفت‌های تکنولوژیک نمی‌توانند منجر به موفقیت در رفع بحران محیط زیست شوند.

به باور نصر، یکی از عوامل بنیادین غفلت از ابعاد ژرف بحران محیط زیستی، تداوم سلطه نگاه علم‌گرایانه و افراط در باور به علم تجربی است که هنوز در ساختار علم مدرن حضور پررنگی دارد. او بر این نکته تأکید دارد که نگرش تقلیل‌گرایانه و تمرکز یک‌سویه بر جنبه‌های مادی پدیده‌ها، موجب شده علم غربی از درک ریشه‌های معنوی این بحران بازماند و به جنبه‌های غیرفیزیکی آن توجهی نکند. (Nasr, 2007)

بنابراین، ریشه بحران محیط زیست را باید در پذیرش جهان‌بینی علوم طبیعی توسط انسان مدرن جست‌وجو کرد. در حالی که انسان غیرمدرن (چه در جوامع باستانی و چه در جوامع دینی معاصر) کل عالم ماده را دارای وجهی مقدس و همه پدیده‌های آن را معنا دار می‌دانست، علم جدید پدید آمد زمانی که کائنات از تقدس تهی شد. با از بین رفتن این تقدس، تنها علمی که پذیرفته شد، علمی کمی و ماشینی بود که دیگر از فهم و معقولیت جامع نسبت به نظام‌های طبیعی برخوردار نبود و بسیاری از دانش‌ها و معرفت‌های مرتبط با نظام‌های طبیعی به عنوان موضوعاتی خرافی یا صرفاً احساسی کنار گذاشته شدند (Nasr, 2007).

نصر روند شکل‌گیری علم‌گرایی و اثرات آن را بر بحران محیط زیست در تحولات زیر ردیابی می‌کند:

۱. تحولات قرون چهاردهم و پانزدهم میلادی؛

۲. انقلاب کپرنیکی که مرکزیت انسان را به چالش کشید؛

۳. انقلاب دکارتی که با جدایی ذهن از ماده، تقدس طبیعت را از بین برد.

یکی از زمینه‌های اساسی بروز بحران محیط زیستی، ظهور و گسترش نگرشی است که از دل جریان اصلی علم مدرن در اروپا سربرآورد؛ نگرشی که با قطع پیوند میان طبیعت و امر قدسی، این دو ساحت را به کلی مجزا تلقی کرد. در چنین نگاهی، طبیعت صرفاً موضوعی برای بهره‌برداری بی‌قید و شرط انسان است، نه موجودیتی مقدس و آکنده از معنا. در نتیجه، مسئولیت‌ناپذیری انسان در قبال محیط زیست به تدریج نهادینه شد و حرص سیری‌ناپذیر او برای تصرف طبیعت، محدودیتی نمی‌شناسد (Nasr, 2003).

۴-۲-۲. فقدان ارتباط با وحی و پیامدهای عقل‌گرایی افراطی

گسترش رویکرد عقل‌گرایانه‌ای که از وحی و منابع متافیزیکی گسسته است، یکی از ریشه‌های اصلی شکل‌گیری بحران محیط زیستی به شمار می‌آید؛ چراکه در این چارچوب، طبیعت صرفاً به مثابه یک موضوع تجربی و ابزاری نگریسته می‌شود و جنبه‌های قدسی و معنوی آن به فراموشی سپرده می‌شود. گرچه عقل به عنوان ابزاری کلیدی در فرآیند فهم و تبیین جهان همواره مورد تأکید بوده است، اما «عقل‌گرایی» در معنای خاص خود به معنای اتکا به خرد صرفاً مستقل از وحی و تجربه‌های معنوی است که خرد را به تنها و بالاترین منبع شناخت حقیقت بدل می‌سازد. این نوع عقل‌گرایی که از آموزه‌های دینی و بصیرت حکمی جدا شده است، انسان را موجودی مستقل و خودمختار می‌پندارد که می‌تواند بدون ارجاع به اصول متافیزیکی و ماورایی، حقیقت را درک کند (Nasr, 2005).

از نظر سید حسین نصر، این نوع عقل‌گرایی محض که در دوران مدرن و به‌ویژه در تمدن غرب رواج یافته است، یکی از ریشه‌های عمیق بحران‌های محیط زیستی است. در این نگرش، مفهوم انسان و طبیعت به گونه‌ای تعریف می‌شود که اراده و حکم الهی به کلی از آن زدوده شده و جای خود را به «شعور انسانی» داده است. به تعبیر نصر، این تحولات موجب پیدایش مفهوم نوین «قانون طبیعت» شد؛ قوانینی که هرچند در گذشته ممکن بود الهی تلقی شوند، اما اکنون صرفاً مبتنی بر عقل و استدلال بشری تبیین می‌شوند و از اراده الهی مستقل گردیده‌اند. این تحول که از قرن هفدهم به بعد به تثبیت کامل رسید، باعث شد رابطه انسان با طبیعت و جهان به گونه‌ای مکانیکی و خردمندانه تعبیر شود و ابعاد معنوی و مقدس طبیعت نادیده گرفته شود (Nasr, 2005).

بنابراین، عقل‌گرایی محض و قطع رابطه خرد با وحی و آموزه‌های دینی، به گسست معنوی انسان از طبیعت منجر شده و یکی از عوامل اساسی بحران محیط زیستی در جهان معاصر محسوب می‌گردد.

۴-۲-۳. کم‌توجهی به معرفت قدسی و آگاهی محیط زیستی

یکی از علل اساسی در بروز بحران محیط زیستی، فقدان شناخت عمیق انسان نسبت به طبیعت به عنوان تجلی‌ای از آیات الهی است. این نقصان معرفتی، رابطه انسان با طبیعت را از مسیر صحیح خود خارج کرده و به تعامل ناسازگار و مخربی منتهی شده است. اگرچه آشکار است که ارتباط میان انسان و طبیعت دچار اختلالی بنیادین شده، اما ریشه این گسست اغلب نادیده گرفته می‌شود؛ در حالی که از دیدگاه نصر، این عدم توازن، برخاسته از انقطاع رابطه میان انسان و پروردگار است؛ پیوندی که پایه آن، بر معرفت حقیقی انسان استوار است. (Nasr, 2008)

به باور نصر، بحران محیط زیست نمودی از نزاع پنهان انسان با طبیعت است و رهایی از این بحران، در گرو بازسازی نوعی صلح و هماهنگی میان این دو قرار دارد. او معتقد است که دست یابی به آرامش در جامعه انسانی و حفظ ارزش‌های والای انسانی، بدون صلح و سازگاری با نظام‌های طبیعی و معنوی و بدون احترام به حقایق ثابت و متعالی، امکان‌پذیر نیست (Nasr, 2008).

اما این صلح، متوقف بر آشتی و صلح درونی انسان با خداوند است. انسانی که در رابطه‌ای توأم با آرامش و انس با خداوند زندگی می‌کند، به‌طور طبیعی نسبت به مخلوقات الهی، از جمله دیگر انسان‌ها و طبیعت، رویکردی مسالمت‌آمیز خواهد داشت. (Nasr, 2000)

از سوی دیگر، احیای این صلح مستلزم بازگرداندن نوعی معرفت قدسی نسبت به طبیعت است؛ معرفتی متفاوتی که در ذهن انسان مدرن رو به فراموشی نهاده و ضرورت دارد تا طبیعت بار دیگر با وجوه قدسی خود شناخته شود، تا رابطه‌ای آگاهانه و مسئولانه بر پایه احترام میان انسان و محیط زیست شکل گیرد.

۴-۲-۴. اومانیسیم و سلطه انسان‌محورانه بر طبیعت

یکی دیگر از عوامل مهم بحران محیط زیستی، انسان‌مداری یا اومانیسیم است که در آن انسان جایگاه مطلق و محوری به خود می‌دهد. در این دیدگاه، منافع و حقوق انسان بر حقوق خداوند و کل هستی تقدم یافته است. این برتری مطلق انسان در جهان که از دوران رنسانس اروپا سرچشمه گرفته، پیامدهای زیان بار و مخربی را در بحران‌های محیط زیستی امروز به همراه داشته است. چنین انسان‌مداری‌ای سبب می‌شود انسان غربی از درک علل بنیادین بحران محیط زیستی ناتوان باشد و ارتباط خود را با سرچشمه‌های معنوی که می‌توانند وی را از این بحران رهایی بخشند، قطع کند. (Nasr, 2008)

نصر در تحلیل جامع خود این دگرگونی را این گونه بیان می‌کند: «انسان‌مداری از ترکیب پیچیده و گاه متضاد جریان‌هایی مانند: جنبش لوتر، هرمتیسیم، فلسفه اومانیسیتی، فلسفه ارسطو، مکتب افلاطون و علوم تجربی شکل گرفت و از آن زمان به شاخصه جهان جدید بدل شد. در قلب این انسان‌محوری، نگرشی پرومته‌ای و شورشی نسبت به انسان قرار داشت؛ انسانی که به عنوان موجودی مستقل و مرکز آفرینش شناخته می‌شد (Nasr, 2005).»

در مقابل این انسان‌مداری مطلق‌گرایانه، دین مقدس اسلام به شدت موضع گرفته و همواره با این نوع مطلق‌سازی که می‌توان آن را انسان‌پرومته‌ای یا تایتانی نامید، مقابله می‌کند. اسلام هرگز اجازه نداده است که انسان با تحقیر خداوند یا عالم خلقت، خود را برتر و مقدس‌تر از آن‌ها بداند و همواره تأکید بر جایگاه انسان به عنوان خلیفه خداوند در زمین، نه مطلق و مستقل، بلکه در چارچوب نظامی معنوی و اخلاقی دارد (Nasr, 2005).

۴-۲-۵. فساد معنوی انسان به عنوان عامل بنیادین تخریب محیط زیست

قرآن کریم در آیه ۴۱ سوره روم می‌فرماید: ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ؛ فساد در خشکی و دریا به سبب اعمال و رفتار انسان‌ها ظاهر شده است. این آیه به وضوح نشان می‌دهد که گناهان و رفتارهای نادرست انسان نقش مهم و تأثیرگذاری در تخریب محیط زیست دارد. گناه، علاوه بر تأثیر عمیق بر روح انسان، به طور مستقیم در تعامل ناصحیح انسان با طبیعت نمود می‌یابد و از این رو، تنها راه مقابله با بحران محیط زیست، دست یابی به معنویت اصیل، تنها از مسیر آموزه‌های دینی امکان‌پذیر است. به باور سید حسین نصر، شر و گناه، حقیقت‌هایی بنیادین در نهاد روح انسان‌اند که نمی‌توان آن‌ها را نادیده گرفت. از همین رو، رابطه انسان با طبیعت نیز باید با در نظر گرفتن این واقعیت‌ها تحلیل شود؛ چه از نظر آثار عملکرد انسانی بر محیط زیست و چه از جهت نگاه تقلیل‌گرایانه‌ای که طبیعت را صرفاً به جلوه‌های ظاهری و مادی آن محدود می‌کند، بی‌آنکه به کمال و حقیقت باطنی آن توجه شود (Nasr, 2005).

در راستای حل بحران محیط زیست، راهکارهای متعددی پیشنهاد شده است؛ از کاهش روحیه فزون‌خواهی انسان و بازگشت به معنویت دینی گرفته تا تغییر نگرش نسبت به طبیعت و تقویت روحیه قناعت و احترام به حقوق موجودات محیط زیستی. با این حال، مهم‌ترین راهکار در اصلاح و تغییر خود انسان نهفته است؛ چراکه «اگر انسان نفس خود را از آلودگی بیاید، محیط پیرامون خود را نیز آلوده نخواهد ساخت» (Nasr, 2004).

نصر همچنین به مسئله فراموشی و خودبیگانگی انسان مدرن اشاره می‌کند و تأکید می‌ورزد که فناوری‌های نوین عامل تخریب محیط زیست شده‌اند؛ زیرا انسان مدرن، حقیقت هویت و جایگاه خود را فراموش کرده است. از نگاه نصر، انسان مدرن از حقیقت وجودی خویش فاصله گرفته و در حاشیه هستی قرار گرفته است. دانشی که او بدان دست یافته، اگرچه از منظر فن‌سالاری و ابزارگرایی پیشرفت‌های چشم‌گیری داشته، اما از حیث عمق و کیفیت معرفتی، سطحی و بی‌ریشه است. (Nasr, 2004) این غفلت معرفتی، موجب تحریف در خودشناسی انسان شده و او را از محور اصیل وجودی‌اش که همان حقیقت مطلق و نور الهی است، دور کرده است. در حقیقت، انسان وقتی خدا را فراموش می‌کند، به تعبیر قرآن، خود را نیز به فراموشی می‌سپارد: «نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ» (توبه: ۶۷).

نصر بر این باور است که بازگرداندن قداست به طبیعت، وابسته به سلوک درونی انسان و بیداری روحانی اوست. طبیعت، زمانی بار دیگر به مثابه آیت الهی شناخته می‌شود که انسان جایگاه متعالی خویش را بازشناسد و خود را در پرتو تجلیات الهی معنا کند. این بازشناسی، نیازمند تربیت باطنی و تهذیب نفس است؛ چراکه تنها از رهگذر دین و تجربه معنوی است که انسان می‌تواند از حجاب‌های ظلمانی عبور کرده و جمال قدسی طبیعت را مشاهده کند. (Nasr, 2005) او تأکید می‌کند: «تنها دین است که نفس انسان را که آرمند و سیری‌ناپذیر است، مهار می‌کند و ارزش‌های سنتی با نیروی بازدارنده خود، زندگی هماهنگ و صلح‌آمیز با طبیعت را به ارمغان می‌آورد» (Nasr, 2007).

بنابراین، پس از بررسی عوامل اصلی بحران محیط زیستی، راه حل‌های مؤثر در درجه نخست نیازمند تغییر نگرش بنیادین انسان نسبت به خویشتن و جهان پیرامونش است. این تغییر نگرش، در پرتو رویکردی معنوی و دینی و درک نوینی از متافیزیک و فاصله‌گیری از جهان‌بینی‌های انسان‌محور و مادی غربی، قابل تحقق خواهد بود.

۳-۴. رهیافت‌های معنوی در پاسخ به بحران محیط زیستی

نصر بر این باور است که نگرش اسلام به نظام طبیعت، ریشه‌ای عمیق در تعالیم قرآن دارد. از منظر وی، بحران محیط زیست نه صرفاً پدیده‌ای مادی، بلکه نمود نوعی گسست معنوی است که تنها با بازگشت به اصول قدسی قابل درمان است. او بر آن است که راهکارهای معنوی برگرفته از آموزه‌های اسلامی، اگر به درستی فهم و اجرا شوند، می‌توانند زمینه‌ساز برون‌رفت از بحران کنونی محیط زیستی باشند.

۳-۴-۱. بازاندیشی جایگاه خلیفه‌اللهی انسان در نظام طبیعت

یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین نعمت‌هایی که خداوند به انسان عطا کرده، مقام خلافت و جانشینی او در زمین است. احادیث متعددی نیز بر این نکته تأکید دارند که «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ» (Kulini, 1986) به این معنا که انسان براساس تصویر خداوند آفریده شده است. مراد از «صورت» در این زمینه، نه شکل و تصویر مادی، بلکه بازتابی از اسماً و صفات الهی در وجود انسان است. (Nasr, 2004) حافظ این معنا را با لطافت در شعر خود بیان کرده است:

نظری خواست که ببیند به جهان صورت خویش خیمه در آب و گل مزرعه آدم زد

بدین معنا، هنگامی که انسان به عنوان «صورت خداوند» معرفی می‌شود، مقصود آن است که او تجلی صفات الهی است و چنین تجلی‌ای نمی‌تواند در ساحت خودسرانه و بی‌قید رفتار کند؛ چرا که خدایی که انسان مظهر اوست، در خلقت و تدبیر خود، عادلانه و خردمندانه عمل می‌کند. بنابراین، سلطه انسان بر طبیعت نیز باید برخاسته از نظم، عقلانیت و عدالت باشد، نه بر مبنای هرج و مرج یا بهره‌کشی بی‌ضابطه. انسان بزرگ‌ترین تجلی خدا در هستی و خلیفه او در زمین است و باید مسئولیت نگهداری و حفظ طبیعت را به درستی بر عهده گیرد. این جایگاه ویژه صرفاً نشان‌گر برتری حقوقی نیست، بلکه بیان‌گر مسئولیت بیشتر انسان نسبت به سایر مخلوقات است؛ به گونه‌ای که انسان نه تنها حق بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت ندارد، بلکه مسؤول است از آسیب رساندن دیگران به طبیعت جلوگیری کند. (Rahmati, 2008)

نصر به مفهوم خلیفه‌اللهی انسان اشاره می‌کند و آن را براساس آیه ۳۰ سوره بقره تأکید می‌کند: «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً». وی تصریح می‌کند که انسان باید نقش خود را به عنوان جانشین الهی در زمین، به‌گونه‌ای ایفا کند که حافظ تعادل طبیعی و گواهی‌دهنده بر این حقیقت باشد که همه موجودات طبیعت در حال تسبیح خداوند هستند. از این منظر، آسیب رساندن به محیط زیست نه فقط یک خطای اخلاقی، بلکه نشانه‌ای از ناتوانی انسان در انجام وظیفه اصلی خود و درواقع، جنایتی علیه کل منظومه خلقت به شمار می‌آید؛ زیرا مطابق آیه ۴۴ سوره بنی‌اسرائیل: «السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ اللَّهِ»، همه آسمان‌ها و زمین و موجودات در آن تسبیح خداوند را به جای می‌آورند. (Nasr, 2008)

از این‌رو، جایگاه حاکمیت انسان بر طبیعت تنها زمانی مشروعیت می‌یابد که او آینه‌ای از صفات الهی باشد و شباهت وجودی‌اش با خالق، مبنای این سلطه گردد. (Nasr, 2008) انسان در مقام «آقا» و «نگهبان» طبیعت، مسئولیتی الهی بر دوش دارد که بر پایه عقل، عدالت و رحمت استوار است. در همین راستا، قرآن کریم به خلافت انسان در زمین اشاره می‌کند و این مقام را نه نشانه برتری مطلق، بلکه آزمونی الهی برای ارزیابی کردار بشر معرفی می‌نماید: «ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ» (یونس، ۱۴). بنابراین، انسان مسئولیتی بسیار سنگین در قبال طبیعت و محیط زیست دارد و عمل به این مسئولیت یکی از اصلی‌ترین راهکارهای معنوی برای مقابله با بحران محیط زیستی به شمار می‌آید.

۴-۳-۲. کاربرست تعالیم ادیان الهی در مدیریت بحران محیط زیستی

یکی از راهکارهای کلیدی برای مقابله با بحران محیط زیستی، تأمل عمیق در آموزه‌ها و توصیه‌های ادیان الهی است. شدت و دامنه پیامدهای وخیم این بحران و تهدیدی که برای کل حیات به وجود آورده، باعث شده است که حتی در جوامع غربی نیز توجه به معنویت نظام طبیعت و بازسازی الهیات مرتبط با آفرینش و نجات انسان افزایش یابد.

نقش دین و جنبه‌های معنوی در حل مشکلات محیط زیستی غیر قابل انکار است. نصر (۲۰۰۸) بر این باور است که ماهیت روح به‌گونه‌ای است که نمی‌توان آن را با استدلال‌های صرفاً مادی یا سفسطه‌آمیز انکار کرد. به همین دلیل، حل بحران محیط زیستی کنونی مستلزم توجه به ابعاد معنوی آن است و در غیاب این بعد، راه‌حلی جامع و ریشه‌ای ممکن نخواهد بود. او همچنین بر این نکته تأکید می‌کند که برای درک دقیق منشأ بحران، باید به عوامل تاریخی، عقلانی و معنوی مؤثر در شکل‌گیری آن توجه شود و نادیده‌گرفتن نقش دین در این زمینه، نوعی ساده‌سازی غیرواقع‌گرایانه خواهد بود از منظر آموزه‌های اسلامی نیز، انسان و طبیعت در یک پیوند ذاتی و متقابل قرار دارند؛ پیوندی که در آن، نه تنها رابطه‌ای اخلاقی برقرار است، بلکه نوعی هماهنگی بنیادین میان معرفت دینی و علوم طبیعی نیز دیده می‌شود. (Nasr, 2008)

اسلام با امتناع از جداسازی کامل انسان و طبیعت، نگرش یکپارچه‌ای به کل هستی دارد و جریان فیض الهی را در نظم کیهانی و طبیعی جاری می‌داند. انسان در جست وجوی متعالیات و امور فوق طبیعی است؛ ولی این جست و جو در سایه طبیعت دنیوی که مخالف جریان فیض الهی باشد، نیست. انسان از درون طبیعت تلاش می‌کند آن را تعالی بخشد؛ به شرط آنکه تفکر در مورد طبیعت را نه به عنوان حوزه‌ای مستقل از واقعیت، بلکه به عنوان آیینی که واقعیتی برتر را منعکس می‌کند، فرا گیرد (Nasr, 2008).

اگر دوباره قداست طبیعت احیا شود، انسان با احترام بیشتری به آن نگاه خواهد کرد و طبیعت نیز کمتر آسیب خواهد دید. اما انسان مدرن چگونه می‌تواند این قداست را بازگرداند؟

پاسخ نصر این است که ابتدا انسان باید خود را مقدس سازد و سپس با یادآوری مقام طبیعت به عنوان صحنه‌ای برای حضور و خلاقیت الهی، جایگاه آن را پاس دارد. طبیعت از آغاز دارای قداست بوده است، با این حال، بازگرداندن قداست به طبیعت مستلزم نوعی دگرگونی در ساحت درونی انسان است؛

تحولی که تنها زمانی محقق می‌شود که انسان بار دیگر پیوند خود را با سرچشمه قدسی هستی بازیابد. انسانی که جایگاه الهی و معنوی خویش را فراموش کرده، نمی‌تواند جلوه‌های الوهی طبیعت را دریابد یا به آن حرمت نهد. از منظر سید حسین نصر، این بیداری درونی تنها از رهگذر دین، آن گونه که در سنت‌های وحیانی اصیل آمده است، امکان‌پذیر است. او تأکید می‌کند که: «چنین بازشناسی و احیایی صرفاً از طریق دینی محقق می‌شود که نه به معنای تقلیل‌یافته مدرن، بلکه به مثابه ودیعه‌ای الهی و مسیری برای تقرب به خداوند درک شود. این تحول درونی باید با احیای بینشی دینی نسبت به ساختار قدسی طبیعت همراه باشد (Nasr, 2005).»

بر اساس این، دین تنها یک نظام اعتقادی فردی نیست، بلکه چارچوبی جامع برای بازتعریف نسبت انسان با طبیعت و بازگرداندن معنا و قداست به هستی است. نصر با تأکید بر این رویکرد، معتقد است دین نه فقط در عرصه کنش، بلکه در بازسازی نگرش انسان به جهان، نقشی اساسی دارد. او در تبیین اهمیت دین در درک بحران محیط زیستی و ارائه راه‌حل برای آن، به این نکته اشاره می‌کند که بخش قابل توجهی از جمعیت جهان همچنان بر پایه تعالیم دینی زندگی می‌کنند و در نتیجه، هرگونه اخلاق محیط زیستی جدی و کارآمد، نمی‌تواند از دین جدا باشد. نصر همچنین تصریح می‌کند که حتی اخلاق سکولار نیز ریشه‌هایی در سنت‌های دینی دارد و نادیده گرفتن این پیوند، باعث ضعف در مواجهه با بحران می‌شود. وی در ادامه، انتقاد تندی نسبت به تعصب برخی محافل آکادمیک و فرهنگی غرب نسبت به حذف دین از بحث‌های محیط زیستی وارد کرده و آن را یکی از مهم‌ترین موانع در مسیر حل ریشه‌ای بحران طبیعت می‌داند. (Nasr, 2008)

۳-۳-۴. نقش باور به متافیزیک و حقیقت مطلق در اصلاح رابطه انسان و طبیعت

متافیزیک، به عنوان دانشی ناظر بر حقیقت نهایی و ساختار هستی، تنها در بستر سنت‌های وحیانی به طور کامل معنا می‌یابد. این دانش که از طریق شهود عرفانی و معرفت باطنی حاصل می‌شود، انسان را به تشخیص مراتب هستی و تمایز میان وجود مطلق (ذات الهی) و مظاهر آن در جهان ممکن، توانا می‌سازد. به بیان سید حسین نصر، دست یابی به این معرفت، نوعی تعالی روحی به همراه دارد که انسان را از سطحی‌نگری به واقعیت و درک صرفاً مادی آن، رهایی می‌بخشد و توان تشخیص جایگاه هر پدیده را در ساختار هستی فراهم می‌کند. (Nasr, 2008)

بر پایه این دیدگاه، حقیقت نهایی و مطلق، همان ذات اقدس الهی است که سایر حقیقت‌های هستی از آن سرچشمه می‌گیرند و بدون اتصال به آن، فاقد معنا و هویت واقعی‌اند. این حقایق نسبی، مانند وجود انسان یا سایر مخلوقات، صرفاً تجلی‌هایی از آن حقیقت ازلی هستند. مولوی در یکی از ابیات خود با تمثیلی دقیق، این رابطه را چنین توصیف می‌کند که شیرهای نقاشی‌شده بر پرچم، اگرچه به ظاهر در حرکت‌اند، اما این جنبش، در اصل برخاسته از نیروی باد است؛ یعنی مظاهر هستی تنها در پرتو فیض حقیقت مطلق معنا می‌یابند:

ما همه شیران، ولی شیر عَلم حمله‌شان از باد باشد دَم به دَم. (Molavi, 2000)

در نتیجه، هدف اصلی متافیزیک آن است که سطحی از شناخت را فراهم آورد که انسان بتواند میان حقیقت ازلی و ظهورات آن تمایز قائل شود. این نوع معرفت، انسان را به درک صحیح از موقعیت خود در کل هستی می‌رساند و مانع از خودبزرگ‌بینی و سلطه‌جویی او بر طبیعت می‌شود. به تعبیر نصر، بازیابی جایگاه متافیزیک و بازگشت به نگاه هدف‌مند و غایت‌شناسانه به طبیعت، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ چراکه در دوران معاصر، دیگر مسأله نجات انسان از قید طبیعت مطرح نیست، بلکه طبیعت است که باید از سلطه افسارگسیخته انسان مدرن ویران گر رهایی یابد. (Nasr, 2008) افرادی که موفق به درک این دانش متافیزیکی می‌شوند و آن را می‌پذیرند، می‌توانند رابطه‌ای هماهنگ و متوازن میان انسان و طبیعت ایجاد کنند. به طور خلاصه، اندیشه نصر حاکی از آن است که بحران محیط زیست ریشه در درگیری انسان با طبیعت دارد و برای حل آن باید صلح و سازگاری میان انسان و طبیعت برقرار شود. این امر ممکن نیست مگر با قرار گرفتن انسان در تعادل و هماهنگی با خداوند، منشأ و سرچشمه همه موجودات. وقتی انسان با خداوند به صلح برسد، صلح و آرامش میان همه مخلوقات، از جمله طبیعت و انسان، برقرار خواهد شد. (Nasr, 2008).

۴-۳-۴. مبانی اخلاق محیط زیستی دینی به مثابه راهبردی پایدار

سیدحسین نصر، به عنوان یکی از اندیشمندان برجسته اسلامی، تأکید می‌کند که تدوین اصول اخلاقی مبتنی بر آموزه‌های دینی، کلید اصلی برای حفظ و استفاده پایدار از محیط زیست است. او بر این باور است که «درک دینی از طبیعت، به ویژه شناخت جهان مادی که موضوع اصلی بسیاری از ادیان غیرغربی و مباحث معاصر پیرامون رابطه انسان و طبیعت است، باید جایگاه واقعی خود را در چارچوب هر دین باز یابد. پس از آن، باید این اصول اخلاقی دینی درباره طبیعت به گونه‌ای ترویج شوند که در سطح جهانی قابل قبول و کاربردی باشند.» منظور از دین در اینجا صرفاً یک مذهب خاص نیست، بلکه هر دین دارای مجموعه‌ای از دانش و تجارب در خصوص نظام طبیعت است که احیای این دانش‌ها می‌تواند بستری برای همکاری میان ادیان مختلف با تأکید بر تقدس طبیعت فراهم آورد. (Nasr, 2005)

نصر معتقد است که بدون ایجاد پیوند عمیق میان شناخت دینی نظام طبیعت و اخلاق محیط زیستی، نظم جهان انسانی و طبیعی به‌طور فزاینده‌ای آسیب‌پذیر خواهد شد. در میان متفکرانی که به نقش اخلاق در حل بحران‌های محیط زیستی پرداخته‌اند، پرویز منظور نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. او در آثار خود بر اهمیت پیوند اخلاق اسلامی با طبیعت تأکید کرده و می‌گوید «براساس رسالت انسان، پرکردن جهان طبیعت با اخلاق مبتنی بر وحی امری حیاتی است.» به نظر او، اسلام راه‌حلی بر پایه توحید برای مقابله با مشکلات محیط زیستی ارائه می‌دهد که اصول مهم آن شامل توحید، خلافت انسان در زمین، امانت داری طبیعت، شریعت (به معنای اخلاقی، نه فقط فقهی)، عدالت و اعتدال است. این اصول، اساس فهم اسلام از محیط زیست را تشکیل می‌دهند. علاوه بر این، طبیعت پر است از نشانه‌های قدرت خداوند که شناخت آن‌ها عملی عبادی به شمار می‌آید. (Nasr, 2005)

در پایان، لازم است رابطه هماهنگ و مقدسی میان انسان و طبیعت دوباره احیا شود و شناختی مبتنی بر جهان‌بینی الهی در انسان شکل گیرد تا او را از مسیر نابودی نجات دهد. این شناخت زیربنای تدوین یک اخلاق محیط زیستی کارآمد خواهد بود که به انسان می‌آموزد چگونه با دیگر انسان‌ها و همچنین با تمام اجزای طبیعت و مخلوقات رابطه‌ای مسئولانه برقرار کند و از آن‌ها به شیوه‌ای درست بهره گیرد. (Razavi, 2012)

۴-۳-۵. طبیعت به مثابه تجلی حکمت الهی و نگاه قدسی به محیط

طبیعت به عنوان جلوه‌ای از خلقت و صنعت الهی محسوب می‌شود و بستری است که حیات انسانی بر آن رشد و تعالی می‌یابد. طبق آموزه‌های قرآن کریم، هر آنچه بیرون از وجود انسان است، ساخته خداوند و تجلی حکمت و قدرت اوست. انسان نیز جدا از این خلقت و صنعت الهی، موجودی مستقل یا قابل تعریف نیست. خداوند به انسان اختیار داده تا از طبیعت بهره ببرد؛ چراکه هدف از این بهره‌برداری، ارتقا، رشد و نجات انسان از طریق طبیعت است.

بدین معنا که طبیعت مادر و زمینه شکوفایی حیات انسانی است؛ لذا طبیعت خود مظهر حکمت و صنعت الهی بوده و پدیده‌های آن نشانه‌های الهی هستند و بنابراین، طبیعت ذاتاً مقدس است. انسان امروز مسؤول است تا این ویژگی والا و قدسی را در نحوه تعاملش با طبیعت بازسازی کند. (Nasr, 2008) چنین نگرشی به طبیعت، به عنوان بازتابی از خلاقیت خداوند و جلوه‌ای از صنعت او که در کنار انسان، خود جلوه‌ای از این صنعت الهی است، می‌تواند دستبرد انسان را به طبیعت محدود کرده و از تخریب آن جلوگیری کند. شاید حافظ نیز به همین مفهوم اشاره داشته باشد وقتی می‌گوید:

مرا به کار جهان هرگز التفات نبود رخ تو در نظر من چنین خوش آراست (Hafez, 2002).

۴-۳-۶. رویکرد اسلامی در برابر نگرش غربی به محیط زیست

یکی از وجوه تمایز بنیادین میان جهان‌بینی اسلامی و غربی، نحوه فهم انسان و طبیعت است. جهان‌بینی علمی غرب، انسان و طبیعت را صرفاً مجموعه‌ای از ساختارهای ملکولی پیچیده و فاقد هرگونه معنای مقدس می‌پندارد. این دیدگاه که براساس ماتریالیسم و فروکاهش‌گرایی شکل گرفته است، تأثیر عمده‌ای بر ذهن مسلمانان دارد، اما تأثیر آن بر ذهن غربی به مراتب کمتر است. گام نخست در جهان اسلام، نقد این نگرش علمی خفقان‌آور و تقلیل‌گرا است که با چشم‌انداز دینی و کلی‌تر اسلام در تضاد است. بازسازی و بازتعریف دیدگاه اسلامی نسبت به انسان و طبیعت، مستلزم زدودن ایدئولوژی‌های منسوخ و فرسوده‌ای است که بر جهان اسلام سایه افکنده‌اند. همچنین لازم است که آثار منفی علم‌باوری مطلق، فروکاهش‌گرایی و ماتریالیسم از ذهن مسلمانان پاک‌سازی شود؛ همان‌گونه که پیامبر اسلام (ص) کعبه را از بت‌های جاهلی پاک نمود (Nasr, 2017).

از سوی دیگر، نصر به دو پیشنهاد اساسی برای احیای ایمان دینی در غرب اشاره دارد. وی معتقد است که در غرب، الهیات مرتبط با طبیعت به نفع علم کنار گذاشته شده و این موضوع منجر به غفلت از بُعد مقدس پدیده‌های طبیعی شده است. بنابراین، غرب نیازمند بازسازی و صورت‌بندی نوین الهیات طبیعت مسیحی است. همچنین، انسان غربی در وضعیت نیمه‌خدایی قرار گرفته و خود را معیار و ارزش مطلق می‌داند که این نگرش سودمحورانه، رابطه را او با طبیعت مخدوش ساخته است. تا زمانی که این نگرش تغییر نکند، احیای معنویت و ایمان دینی که طی قرون در غرب تضعیف شده، امکان‌پذیر نخواهد بود (Nasr, 2017).

۵ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سید حسین نصر در تحلیل بحران‌های فراگیر و ویران گر محیط زیستی، تأکید می‌کند که رفع این چالش‌ها بدون توجه به ابعاد معنوی و بازسازی جهان‌بینی انسان معاصر امکان‌پذیر نیست.

وی بحران محیط زیستی را تجلی بحران درونی انسان می‌داند؛ بحرانی که ریشه در غفلت از معنویت و تمرکز صرف بر امور مادی دارد و انسان را از ارتباط عمیق و متعالی با حقیقت مطلق و هستی‌بخش - که خداوند است - دور ساخته است. از این رو، نصر حل بحران محیط زیست را مستلزم بازگشت به مفاهیمی چون خلافت الهی و وجه‌اللهی انسان و بازتعریف نقش انسان در جهان براساس مبانی معنوی و متافیزیکی می‌داند. در این چارچوب، نصر عوامل کلیدی بحران محیط زیستی را شامل علم‌گرایی صرف و عقل‌گرایی محدود، فقدان آگاهی معنوی نسبت به محیط زیست، انسان‌مداری افراطی و اومانیزم و همچنین خودفراموشی و آلودگی نفس انسانی معرفی می‌کند.

برای مقابله با این بحران‌ها، وی بر ضرورت تدوین و ترویج اصول اخلاقی مبتنی بر آموزه‌های دینی، احیای نگرش متافیزیکی به حقیقت مطلق و طبیعت به عنوان مظهر حکمت و صنع الهی و نیز تمایزافکنی روشن بین جهان‌بینی مادی غرب و جهان‌بینی معنوی اسلام تأکید می‌ورزد. در نهایت، نصر راهکارهای معنوی ارائه شده را زیربنای توسعه پایدار می‌شمارد که در آن رابطه انسان با طبیعت نه صرفاً براساس منافع مادی، بلکه مبتنی بر اخلاق و معنویت شکل می‌گیرد. چنین نگرشی، ضمن بازسازی هویت انسانی و تعادل در نظام زیستی، امکان تحقق هم زیستی مسالمت‌آمیز و پایدار انسان و محیط زیست را فراهم می‌آورد و زمینه‌ساز مقابله مؤثر با بحران‌های محیط زیستی معاصر خواهد بود.

برای تحقق این رویکرد معنوی و ارتقاء ارتباط انسان با طبیعت، پیشنهادهایی عملی و کاربردی در حوزه‌های فرهنگی، هنری و آموزشی ارائه می‌شود که برگرفته از آموزه‌های دینی و فلسفه اسلامی است: در حوزه هنر اسلامی: ترویج و آموزش هنرهای سنتی اسلامی مانند معماری، خوش‌نویسی، تذهیب و نگارگری که بر هماهنگی و تعادل با طبیعت تأکید دارند، می‌تواند رابطه معنوی انسان با جهان طبیعی را باززنده کند. ایجاد فضاهای زیستی مبتنی بر زیبایی‌شناسی اسلامی، احترام به تقدس طبیعت و حفظ تعادل در محیط‌های شهری و روستایی، راهی مؤثر برای نهادینه کردن این نگرش است. در حوزه فلسفه اسلامی: بهره‌گیری از حکمت متعالیه و نگرش صدرالتألهین به عالم هستی به عنوان تجلی اسمای الهی، می‌تواند به درک عمیق‌تری از ارتباط هویت فردی انسان با تعلقش به طبیعت منجر شود. این نگرش انسان را خلیفه خداوند می‌شناسد که وظیفه‌اش نگهداری و مراقبت از طبیعت است نه سلطه و بهره‌کشی صرف. در ادبیات عرفانی و دینی: استفاده از متون و اشعار عرفاً مانند مولوی، حافظ و سهروردی که طبیعت را مظهر جمال و حقیقت الهی می‌دانند، در آموزش و فرهنگ‌سازی عمومی، می‌تواند نگرش قدسی نسبت به هستی را در ذهن جامعه تقویت کند و همدلی و محبت نسبت به محیط زیست را افزایش دهد.

در نظام آموزشی و تربیت دینی: ادغام آموزه‌های محیط زیستی در دروس دینی و اخلاقی همراه با تأکید بر مسئولیت انسانی در حفظ زمین، ترویج مفاهیمی چون قناعت، پرهیز از اسراف و اعتدال در مصرف، گامی مؤثر در اصلاح سبک زندگی مصرف‌محور و افزایش آگاهی معنوی نسل آینده خواهد بود. در مناسبات دینی و آیین‌های جمعی: بهره‌برداری از ظرفیت منابر، خطبه‌های نماز جمعه و مناسبت‌های مذهبی برای طرح موضوعات محیط زیستی با تأکید بر امانت‌داری زمین به عنوان امانت الهی، می‌تواند به ارتقاء فرهنگ عمومی و افزایش حساسیت اجتماعی نسبت به محیط زیست منجر شود. بدین ترتیب، تقویت بُعد معنوی از طریق این راهکارها بستری فراهم می‌کند تا توسعه پایدار نه صرفاً در چارچوب منافع مادی، بلکه بر پایه اخلاق، معنویت و احترام به حقیقت قدسی طبیعت تحقق یابد. این نگرش نوین می‌تواند هویت انسانی را بازسازی و نظام زیستی را متعادل سازد و زمینه‌ساز هم زیستی مسالمت‌آمیز و پایدار انسان با طبیعت باشد. با این حال، باید توجه داشت که مقاله حاضر، با تمرکز بر دیدگاه سید حسین نصر و سنت‌گرایی اسلامی، صرفاً به یکی از رویکردهای معنوی پرداخته و پرداختن انتقادی به آرای او از منظر مکاتب سکولار یا طبیعت‌گرایان و بررسی امکان انطباق این دیدگاه‌ها در بستر جوامع غیردینی یا چندفرهنگی، از حوصله این پژوهش خارج است و به پژوهشی مستقل و تطبیقی نیاز دارد. با وجود این، می‌توان گفت که اشتراکاتی میان دیدگاه نصر و برخی مکاتب محیط زیستی غیردینی، در تأکید بر بازسازی رابطه معنوی انسان با طبیعت وجود دارد؛ اشتراکاتی که می‌توانند زمینه‌ای برای گفت‌وگوی میان‌فرهنگی درباره اخلاق محیط زیست و توسعه پایدار فراهم آورند.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسؤول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

نویسنده اول: ۵۰ درصد، نویسنده دوم: ۵۰ درصد.

تضاد منافع

نویسنده (نویسندگان) اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسنده (نویسندگان)، از همه افراد، به دلیل مشاوره و راهنمایی علمی و مشارکتشان در این مقاله تشکر و قدردانی می‌کند (می‌کنند).

منابع:

- Bourdeau, P. (2004). The man-nature relationship and environmental ethics. *Journal of Environmental Radioactivity*, 72: 9-15.
- Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (15 vols.). Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Fontana, D. (2006). *Psychology, Religion and Spirituality* (Trans. A. Savar). Qom: Nashr-e Adyan, First Edition. (In Persian)
- Gojani, A. (2015). *Definitions: A Dictionary of Islamic Concepts* (Trans. H. Seyyed Arab & S. S. Nourbakhsh). Tehran: Farzan-e Rooz. (In Persian)
- Hafez Shirazi, M. (1992). *Divan of Hafez* (Ed. R. Homayounfarrokhi). Tehran: Mosahhih. (In Persian)
- Hornby, A. S. (2005). *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (Persian edition). Tehran: Behsheed. (In Persian)
- Imam Khomeini, R. (2000). *Sahifeh-ye Imam* (Vol. 16). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)
- Johari, I. (1991). *Al-Sihah fi al-Lughah*. Beirut: No publisher. (In Persian)
- Kulini, M. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Persian)
- Moein, M. (1981). *Moein Persian Dictionary* (Vol. 4, 6 vols.). Tehran: Sepehr. (In Persian)
- Molavi, J. (2000). *Masnavi Ma'navi* (Ed. R. A. Nicholson). Tehran: Negah. (In Persian)
- Motahhari, M. (1999). *Collected Works of Martyr Morteza Motahhari*. Qom: Sadra. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2000). Spirituality and science: Convergence or divergence? (Trans. F. Rasekhi). *Naqd o Nazar*, 19-20, 74-87. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2003). *The Ideals and Realities of Islam* (Trans. E. Rahmati). Tehran: Jami. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2003). *The Need for a Sacred Science* (Trans. H. Miyandari). Qom: Ta Publishing. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2004). *The Ideals and Realities of Islam* (Trans. Sh. Abbasi). Tehran: Sohravardi. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2005). *Religion and the Order of Nature* (Trans. M. Faghfoori). Tehran: Hikmat. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2008). *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man* (Trans. A. Gawahi). Tehran: Office for Islamic Culture Publishing. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2015). *The Sacredness of Nature*. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (In Persian)
- Nasr, S. H. (2017). *The Unity of the Path and the Doctrine of Logos* (Trans. H. Heidari & H. Amini). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (In Persian)
- Nasr, S.H. (2003). "The Problem." In Richard Foltz (Ed.) , *Worldviews, Religion, and the Environment: A Global Anthology*. Belmont: Thomson/Wadsworth.

- Nasr, S.H. (2007). Religion and the Environmental Crisis. In The Essential Seyyed Hossein Nasr. World Wisdom, Inc.
- Rahmati, E. (2008). Religion, ethics, and the environment. Ettelaat-e Hikmat va Ma'refat, 3. (In Persian)
- Razavi, S. (2012). On the Path of Traditionalism: Seyyed Hossein Nasr and Contemporary Issues. Tehran: Elm Publishing. (In Persian)
- Rezaei, A., & Bakhtiari, M. (2010). Crisis Management. Tehran: Yadavaran. (In Persian)
- Sarasvati, B. (1997). Spirituality and the Twenty-First Century. Nameh Farhang [Letter of Culture] , Vol. 7, No. 2.
- Shahvali, M., Kianmehr, N., & Karami, G. (2017). *The Tawhid-Based Paradigm: A Sublime Model for Explaining Poverty and Environmental Crises*. Akhlaq (Applied Ethics Studies), 6(24), 11–32.
- Stone, D. (2006). Sustainable development: Convergence of public health and natural environment agendas, nationally and locally. Public Health, 120: 1110-1113.
- Tohidnia, F., Jalali, A., & Vaezi, S. H. (2019). *Reviving the Sacred Reality of Nature: A Solution to the Environmental Crisis (A Philosophical Review of Seyyed Hossein Nasr's View)*. Philosophical Research, 13(27), 99–116.